

De Proosdij in Deventer

D.J. de Vries, J.W. Bloemink en R.H.P. Proos

Inleiding

In de achtste eeuw kreeg het Christendom ten noorden van de grote rivieren geleidelijk voet aan de grond vanuit twee belangrijke steunpunten: Utrecht en Deventer. De bisschopsstad Utrecht lag binnen de grenzen van het Frankische rijk. Deventer lag net over de grens, over de IJssel, in het territorium van de Saksen. Deze heidenen voelden aanvankelijk weinig voor de ideeën van de angelsaksische missionaris Lebuinus en staken zijn kerkje in brand.¹ De sterke hand van Karel de Grote moest er aan te pas komen om het christendom en het gezag van de Franken blijvend in Saksenland te vestigen. Onder koninklijke bescherming groeide Deventer uit tot een handels- en bestuurscentrum. De bedreiging van de Noormannen maakte dat de Utrechtse bisschoppen zich in de 10de eeuw tijdelijk in Deventer vestigden. In het midden van de elfde eeuw liet bisschop Bernold er de romaanse Lebuinuskerk bouwen die nog herkenbaar is binnen de huidige gotische kerk. Tegen de noordzijde van de kerk stond het paleis van de bisschop dat na de reformatie werd gesloopt. Daaraan grenzend, iets meer naar het oosten, bevond zich de immuniteit van het kapittel, een ommuurd, min of meer afgesloten gebied dat zich onttrok aan de wereldlijke jurisdictie. Het kapittel bediende de kerk en oefende geestelijk en wereldlijk gezag uit. Het hoofd van het kapittel was de proost, wiens woning grotendeels nog overeind staat aan de Sandrasteeg (nr. 8) en de Stromarkt (nr. 19).

Het onderzoek van het gebouw startte in april 1992 toen de restauratie nog niet begonnen was. Dankzij goede werkafspraken met de eigenaar van het pand de NV Bergkwartier Maatschappij tot Stadsherstel, de architect J.C.G. Kreek, sloper Klompjan en aannemer Moes uit Zwolle, ging een gemeenschappelijk team van bouwhistorici en archeologen aan de slag: J.W. Bloemink, M.E. Stades-Vischer, J.L.M. van de Laar, C.M.H. Martin, F. van der Waard, A. Reinstra, B. Wagenaar, B.J. Groenewoudt, H.A.J. Roertert Steenbruggen en D.J. de Vries.²

De hoge ouderdom van het monument en het intensieve hergebruik gedurende acht eeuwen maken de interpretatie van de bouwsporen gecompliceerd. Het lezen en interpreteren van die onder- en bovengrondse sporen is een vak apart. Het bou-

1. Detail voorgevel aan de Sandrasteeg, fotogrammetrische tek. De Waal Hattem

whistorische onderzoek beoogt de geschiedenis van de proosdij te ontleiden aan de hand van de toegepaste materialen en constructies, het lezen van bouwnaden, de wijze waarop muren tegen elkaar aansluiten,

e.d. Meer gedetailleerde informatie kregen dankzij dendrochronologisch onderzoek, chemische en microscopische mortelanalyse en fotogrammetrische tekeningen.³ Om het bodemarchief zo min mogelijk aan

te tasten, bleef het archeologische onderzoek tot enkele sleuven en putten beperkt. De ROB zorgde voor de analyse, de conservering en het herstel van het vondstmateriaal.

Dit artikel geeft een voorlopig resumé van de bevindingen na drie maanden onderzoek. Diverse aspecten blijven daarmee buiten beschouwing. Een ruimere historische en bouwhistorische verkenning in het voormalige kerkelijke gebied ten noorden van de Lebuinuskerk zal binnen een tijdsbestek van enkele jaren in een zelfstandige publicatie uitmonden.

Het oudste huis van Nederland (?)

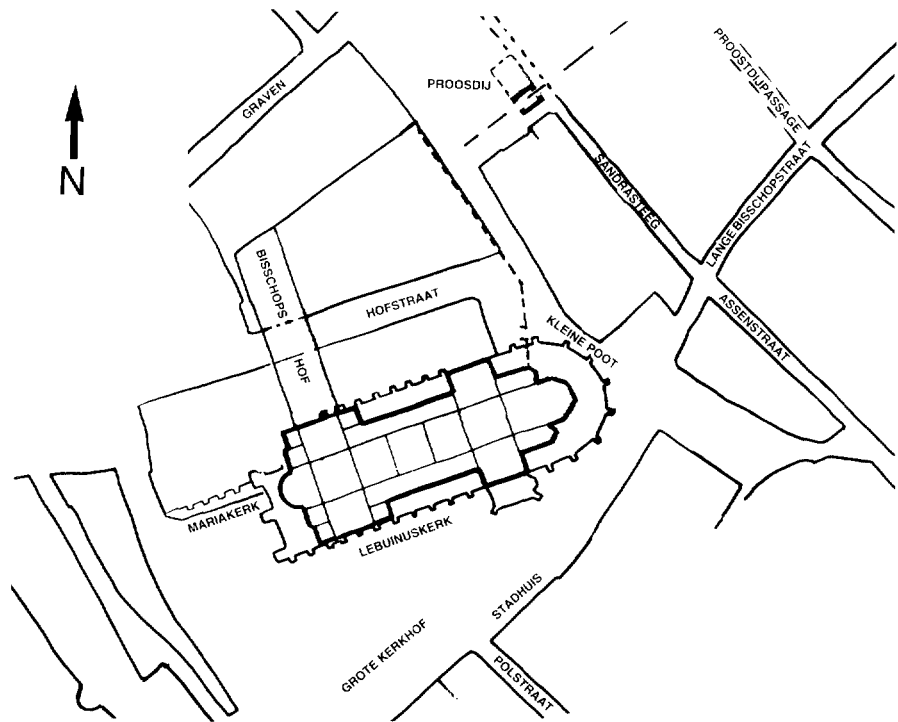
Deze pretentieuze aanduiding behoeft enige nuancering. De oudste herkenbare huizen in Nederland zijn boerenhuizen en dateren van omstreeks 5300 voor Christus. Van die huizen is echter niet meer over dan een verkleuring in de grond. Iets jonger, maar ook ouder dan de Deventer proosdij, zijn de onderkanten van houten wanden die horen bij huizen die soms in een natte omgeving van veen of klei af en toe aan het licht komen. Misschien mogen we de proosdij in Deventer daarom het oudste *stenen* huis van Nederland noemen. Hieraan kleven echter ook bezwaren. In Limburg bijvoorbeeld, zijn restanten van Romeinse villa's gevonden en in de oude bisschopstad Utrecht staan resten van een koninklijk paleis dat teruggaat tot circa 1050.¹ Behalve in Utrecht komen ook in andere oude steden als Nijmegen en Deventer en op kasteelterreinen funderingen van natuurstenen huizen voor die mogelijk ouder zijn dan de proosdij in Deventer. Het zijn dan echter funderingen of hooguit kelders; zelden vindt men iets van het hogere muurwerk.

Het bijzondere van de proosdij in Deventer is, dat er gevels overeind staan tot en met de tweede verdieping, dat het gebouw bewoond werd en dat het straks na restauratie opnieuw voor bewoning geschikt is.

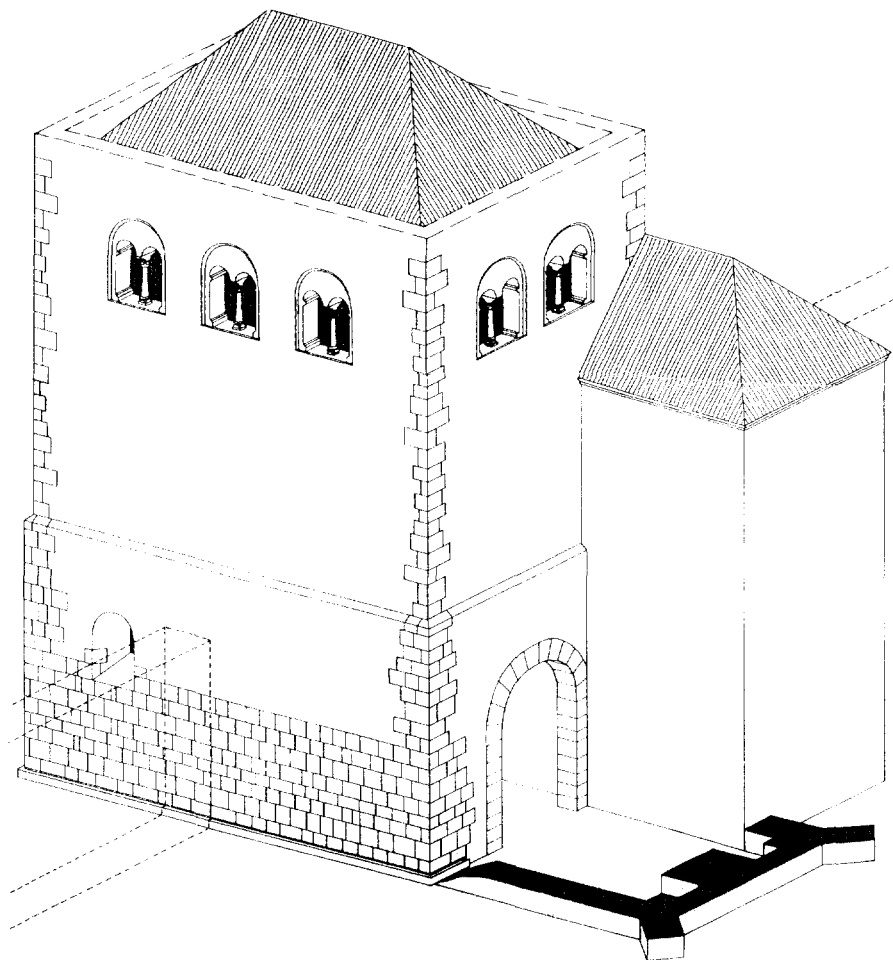
In Nederland is het selecte gezelschap van de oudste huizen direct herkenbaar door het gebruik van natuursteen voor muren. Pas in de loop van de 13de eeuw kwam baksteen algemeen in zwang.

Twee andere huizen waar bovengronds nog aanzienlijk wat muurwerk overeind staat, zijn het kapittelhuis Wed 5-7 te Utrecht dat van omstreeks 1204 dateert² en de proosdij te Zutphen⁶ met tufsteen in de zijgevel. Deze panden zijn echter niet zo oud als de Deventer proosdij. In Deventer zijn verder nog twee tufstenen dwarsmuren (haaks op de straat) bewaard: een trapgevel van de voormalige Latijnse school tussen Grote Kerkhof 5 en Polstraat 2 en een kleiner fragment tegenover de proosdij in het pand Sandrasteeg 11.⁷

De combinatie van gebosseerde trachietblokken en tufsteen in de voorgevel was ar-

2. Situering van de proosdij, schets D.J. de Vries RDMZ Zeist.

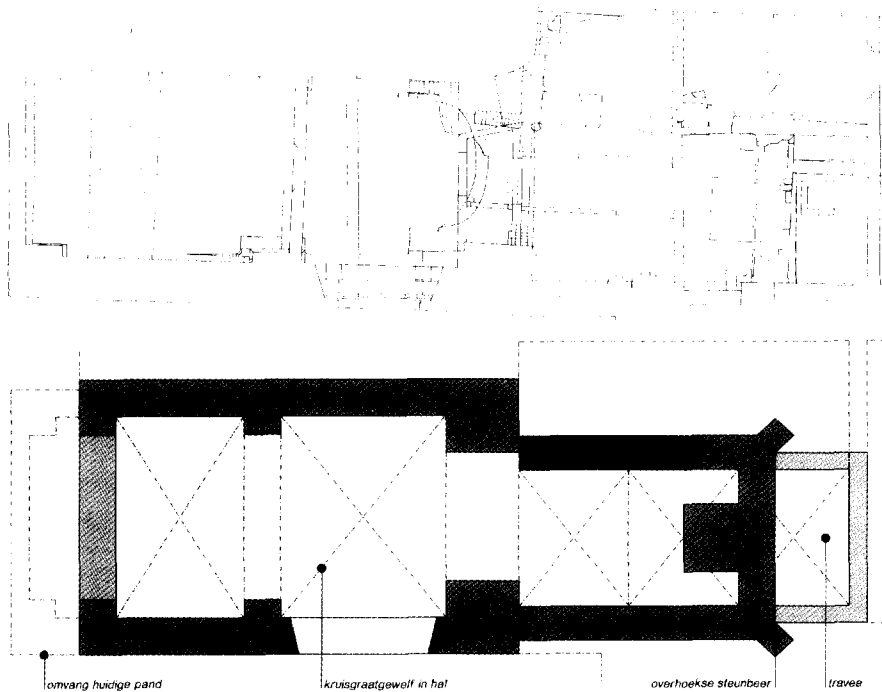

3. Reconstructie van de poort/proosdij met latere traptoren en fundering kapel; dakvormen zijn fictief, tek. J.W. Bloemink Deventer.

chitectuurhistorici al eerder opgevallen. Zij troffen soortgelijke bouwmaterialen in het nederrijnse gebied aan, waar men dergelijke muren dateerde tussen het midden van de 12de tot een eind in de 13de eeuw.⁸ De gebosseerde trachietblokken met een ruw, uitspringend voorvlak, in Duitsland 'Buckelquader' genoemd, dateert men globaal in de tweede helft van de 12de eeuw, maar in Italië komen ze ook nog in de eerste helft van de 13de eeuw voor (afb. 1).⁹ De kalksinter voor de deelzuiltjes in de romaanse vensters op de tweede verdieping werd tussen het midden van de elfde eeuw en het begin van de dertiende eeuw gewonnen, 'met een sterke nadruk op eind twaalfde, begin dertiende eeuw'.¹⁰ De gelaagde kalksinter had zich gevormd aan de binnenzijde van Romeinse waterleidingen en aquaducten in Duitsland. De vorm van de zuiltjes lijkt daarnaast sterk op die van het 'Romansche Haus' te Münstereifel dat dendrochronologisch in 1167 is gedateerd.¹¹ Aan de hand van de jaarringen is het mogelijk hout zeer exact te dateren. Op het eerste gezicht leek het hout in de proosdij niet ouder te zijn dan de 17de eeuw. In het voor- en achterhuis gebruikte men in de tweede helft van de 19de eeuw¹² echter diverse oude eiken balken in enkele nieuwe vloeren. Waar die balken toen vandaan kwamen, is niet bekend. Ze kunnen bijvoorbeeld afkomstig zijn van de balklaag boven de eerste verdieping. Er bleek een samenhang tussen vier van die balken te zijn¹³ waarvan er uiteindelijk twee exact werden gedateerd: het hout daarvan is geveld in het jaar 1130. Deze datering komt overeen met de datering van de jongste aardewerkscherven die de archeologen onder de fundering vonden. Hieruit kunnen we concluderen dat er waarschijnlijk een verband bestaat tussen het aanleggen van de fundering en de toepassing van één of meer balklagen uit 1130 die – zoals gebruikelijk – met het op metselen van de muren werden aangebracht. De aanwezigheid van enkele doorgaande, horizontale naden tussen lager gelegen en hoger opgaand muurwerk, wijst echter op een planwijziging of op een bouwstop, bijvoorbeeld gedurende de winter. Ondanks die perioden van stagnatie zal de bouw van de natuurstenen kern tot en met de tweede verdieping hooguit enkele decennia in beslag hebben genomen.¹⁴

De globale ontwikkeling van het gebouw

De bouwmassa van het pand bestaat uit een voorhuis langs de Sandrasteeg en een achterhuis dat rechts hierop aansluit en grenst aan een tuin aan de zijde van de Proosdijpassage (afb. 2). Ten behoeve van de oriëntatie noemen we de gevel aan de Sandrasteeg de voorgevel, de smalle gevel aan de Stromarkt de westgevel en de scheiding tussen het voor- en het achterhuis de kop- of oostgevel. Het globale beeld

4. Plattegronden van de proosdij: A. opmeting van het muurwerk onder straatniveau; B. interpretatie van de belangrijkste bouwfasen binnen de huidige contouren van het pand, tek. D.J. de Vries RDMZ Zeist.

dat we hier geven (afb. 3), zal in de laatste paragraaf meer gedetailleerd worden onderbouwd.

De oudste, natuurstenen kern van het gebouw bevindt zich in het voorhuis maar blijkt nog iets kleiner dan dat voorhuis geweest te zijn (afb. 4). Een grote verrassing bij het onderzoek was de vondst, dat aan de proosdij een 12de-eeuws poortgebouw ten grondslag ligt. Deze poort moet omstreeks 1130 zijn gebouwd. Het militaire karakter komt tot uiting in de geslotenheid, de dikke muren en toepassing van de gebosseerde blokken trachietsteen, die we verder vooral van burchten en verdedigingswerken kennen. De poort stond op de grens van de immuniteit van het kapittel; of er een muur bij hoorde, weten we (nog) niet. Het gebouw had een 'getrapte' opbouw, dat wil zeggen dat er sprongen in de gevel zaten, waar de muren telkens circa tien centimeter verjongen, dunner worden. De eerste sprong bevindt zich circa 50 centimeter onder het huidige straatpeil; de tweede is nog zichtbaar in de voorgevel op een hoogte van circa vier meter boven de straat.

De poort verloor zijn verdedigende functie toen de stad in hoog tempo werd uitgebreid en er tegen de kwetsbare veldzijde een tuffstenen aanbouw verrees, waarschijnlijk in de tweede helft van de 12de eeuw. De indeling van de begane grond veranderde omdat de poort niet meer afgesloten hoefde te worden. Het is mogelijk dat de tweede verdieping, de woonlaag met de romaanse vensters, pas in deze fase is toegevoegd. Die laag kan er echter ook direkt al op zijn gezet, omdat huistypen in die vorm in Duitsland voorkomen.¹⁵ Het gebouw kreeg samen met het buurpand Stromarkt 19 de representatieve functie van proosdij toen het

door een nieuwe stadsuitleg meer centraal kwam te liggen.

De mogelijkheid om via de poort onder het gebouw door te lopen, verviel toen in de 13de eeuw aan de voormalige veld- of oostzijde een kapel tegen de doorgang verrees. Waarschijnlijk trok men de overwelfde ruimten van de begane grond bij de eveneens overwelfde nieuwe huiskapel, die aan Bonifatius was gewijd. Bij het archeologisch onderzoek is de fundering van de oudste, oostelijke kapelgevel teruggevonden, evenals de voet van een altaar in een muurnis (afb. 4). De combinatie van een overwelfde begane grond met een kapel komt bij veel romaanse woonhuizen voor.¹⁶ Ten opzichte van de huidige middenas ligt de fundering, inclusief de oostelijke, cirkelvormige beëindiging enigszins excentrisch. Dit wijst op een planwijziging tussen de aanleg en het bovengrondse metselwerk, aangezien de oostelijke poortdoorgang niet op de cirkelvormige fundering lijkt te passen. Het is niet onmogelijk dat men bij de eerste opzet van het gebouw reeds zoiets als een kapel in gedachten had, die – nadat de functie van poort verviel – pas na een eeuw werd gerealiseerd.

Vermoedelijk in de 16de eeuw werd het gebouw naar het westen, richting Stromarkt met enkele meters vergroot waarbij de voorgevel met oude blokken trachiet zowel in westelijke als in oostelijke richting, dus ook langs de kapel, werd verlengd. Bij die gelegenheid kwamen er nieuwe kruisgewelven, zowel in de westelijke kamer op de begane grond als ook daarboven op de verdieping. Aan de oostzijde kreeg de kapel er nog één vak of travee bij. Van de diverse vertrekken was er één zeer beroemd 'door zyne konstig geschilderde glazen [glas-in-

lood ramen], verbeeldende de Historien van Jason, Semiramis, Niobe, Hercules, Proteus', etc. met verzen van Mauritius.¹⁷

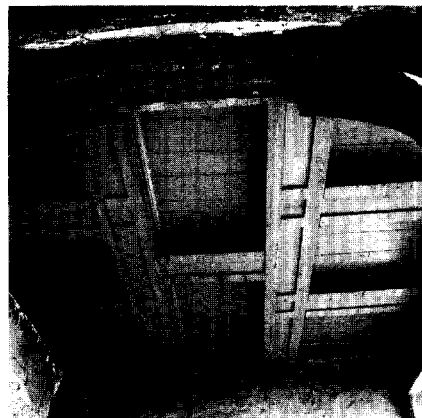
Tegen het midden van de 17de eeuw kwam de proosdij in particuliere handen en werd het achterhuis gebouwd met gebruikmaking van de muren van de oudere aanbouwen en kwamen er vensters met korfbogen. Het grotere buurpand Stromarkt 19 en Sandrasteeg 8 werden toen ook gesplitst.

In de tweede helft van de 17de eeuw kreeg de kamer boven de hal een voor die tijd modern cassettenplafond (afb. 5). De zolderdragende balken en de kap van het voorhuis werden toen in grenenhout vervangen.

Rond 1800 of in het begin van de 19de eeuw kwamen er nieuwe vensters, werd de omlijsting van de huidige voordeur aangebracht, kreeg de westelijke kamer op de begane grond het stucwerk en de kasten en werd de indeling gewijzigd. In de tweede helft van de 19de eeuw paste men het interieur opnieuw aan, evenals een aantal vensters, kwam er een nieuwe balklaag op de eerste verdieping en verschenen er stucplafonds. Tot die tijd bevond zich in het achterhuis een spiltrap, maar die werd toen meer oostelijk vervangen door de huidige rechte steektrappen.

Stedelijke en historische aanknopingspunten

Van het karolingische Deventer kennen we alleen globaal de begrenzingen, gebaseerd op de verspreiding van bodemvondsten uit die tijd. De nederzetting lag toen als een brede strook langs de IJssel.¹⁶ Mogelijk waren in deze periode de Lange Bisschopstraat en Assenstraat reeds als structurele elementen aanwezig. De eerste als landroute over de hogere zandgronden die bij Deventer de IJssel kruiste en waaraan de stad zijn ontstaan te danken heeft; de twee-

5. Cassettenplafond in de kamer op de eerste verdieping boven de hal, tweede helft 17de eeuw. foto A.J. van der Wal RDMZ Zeist.

de die samen met de later zo genoemde straten Halvesteeg en Bruinsteeg de noord-oostelijke grens van de nederzetting vormde (afb. 2).

De ontdekking van karolingische begravingen enkele decennia geleden in de Assenstraat wijzen op een begrenzing.¹⁹ De veldzijde van de poort valt precies samen met de lijn Bruinsteeg – Halvesteeg – Assenstraat, anders gezegd: met de westelijke rooilijn van deze straten.

De Halvesteeg loopt nu dood op de huizen aan de Stromarkt. De westelijke rooilijn loopt echter door in de vorm van een perceelscheiding en komt dan precies bij de veldzijde van de poort uit. Het lijkt er dus op, dat deze oude grens omstreeks 1130 nog bestond en ter hoogte van het kerkelijk gebied met de bouw van de poort geconsolideerd en versterkt werd!²⁰

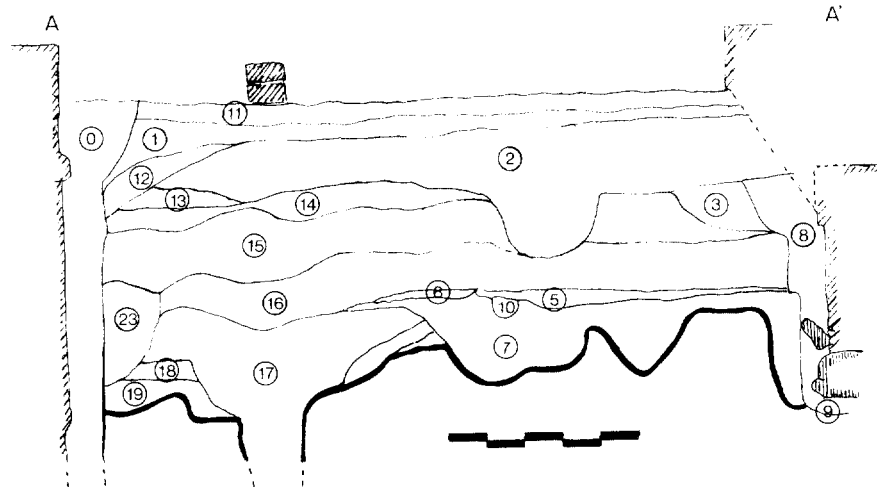
Als we het in de proosdij ontdekte poortgebouw een zinvolle plaats willen geven binnen het geheel van kerkelijke gebouwen, dan is een interpretatie als poort van de immuniteit het meest voor de hand liggend. In

hoeverre het terrein van de bisschop en zijn palts of paleis samenvielen met de immuniteit van het kapittel, is op grond van wat we nu weten niet duidelijk. In het begin van de 12de eeuw, na voltooiing van de Lebuinuskerk, was de nieuwe bisschoppelijke palts gereed. Dit kan aanleiding zijn geweest voor een ruimere ommuring, om het hele kerkelijke gebied, inclusief de nu gevonden poort aan de oostzijde. De ommuurde immuniteit functioneerde als een zelfstandig territorium, onafhankelijk van de stedelijke lasten en plichten. De kanunniken leefden aanvankelijk nog in claustraal verband, samen met de bisschop, als die aanwezig was. Nadien, waarschijnlijk in de loop van de 12de eeuw werd het gemene leven, de 'vita cummunis' opgeheven en spreekt men van 'canonici seculares', wereldlijke kanunniken.²¹ In 1123 is er sprake van financieel beheer van het eigen vermogen van het kapittel door de proost²², krijgt het kapittel inkomsten uit de kerk in Raalte en in 1129 wordt men bevestigd in de oudere rechten op inkomsten uit de Zwolse kerk.²³ Mogelijk zijn dit indicaties voor het uiteenvallen van het gemeenschappelijke leven, een grotere secularisatie en een groeiende neiging zich als een zelfstandige machtsfactor te presenteren.

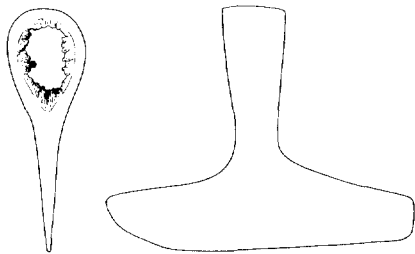
Omstreeks 1130 was er een proost Philippus, waarvan de achternaam niet bekend is, onder bisschop Andreas van Cuyck te Utrecht. Over de wereldlijke positie van de Van Cuycks is wel iets bekend, maar voornamelijk niet over de rol die proost Philippus hierbij gespeeld kan hebben. In 1123 was er een conflict tussen de toenmalige Utrechtse bisschop Godebold en de Duitse keizer, Hendrik V. Deventer koos de zijde van de keizer maar werd na een gemeenschappelijke aanval op de in Twente gelegen Schuilenburg, een kasteel van de Utrechtse bisschop, op haar beurt door de bisschop van Munster en graaf Lotharius van Saksen belegerd. De bouw van de poort kan derhalve samenhangen met de behoefte van de Utrechtse bisschop het kerkelijke gebied binnen de stad als steunpunt te versterken. Per slot van rekening is dit de tijd van de investituurstrijd, het grote conflict tussen de paus, c.q. de kerk en de Duitse keizer.

Binnen de laat-middeleeuwse, 13de-eeuwse stadsmuren meent men het tracee van een oudere omwalling te herkennen dat zich nog steeds in het huidige stratenpatroon aftekent. Die omwalling omvatte een stad met een rechthoekige vorm die door een gracht was omgeven. Die kern bestond uit het voornoemde kerkelijke gebied ten noordwesten van de Lange Bisschopstraat en een burgerlijk gebied ten zuidoosten daarvan tot aan de Brink. Aan de noordoostelijke zijde langs de gracht in het verlengde van de Graven²⁴ liep de Engestraat, de weg naar de Deventer enk, het akkerbouwgebied ten noordoosten van de stad.

Met de aanleg van deze nieuwe omwalling in de tweede helft van de 12de eeuw kwam

6. Bodemprofiel A - A' in de centrale hal evenwijdig aan de Sandrasteeg, gezien vanuit de toegang, verklaring cijfers: zie tekst, tek. R.H.P. Proos naar opmeting van H.A.J. Roetert Steenbruggen.

7. Gerestaureerde kantrechtbijl, bodemvondst (A) en afbeelding van timmerman die daarmee werkt (B), tek. ROB Amersfoort.

de poort in een dode hoek van de stad te liggen, ingeklemd tussen de gracht en de bebouwing langs de Lange Bisschopstraat. Er verrees een aanbouw met relatief dunne muren aan de voormalige veldzijde van de poort en er vond een uitbreiding plaats binnen de grenzen van het perceel Stromarkt 19. Dit is een aanwijzing dat het gebouw geen verdedigende functie meer had en voornamelijk een woonfunctie kreeg. De doorgang hield men nog even vrij, met andere woorden: hier bleef een toegang tot het kerkelijk gebied. In oude geschriften noemde men het gebied rond de proosdij het 'Kapittelklooster'. Er stonden diverse tuf- en bakstenen huizen van kanunniken, waarvan de restanten en archiefgegevens in het vervolgonderzoek nader zullen worden bestudeerd.

In de loop van de 13de eeuw bouwde men de kapel tegen de veldzijde van de poortdoorgang, omstreeks dezelfde tijd dat de stad veel ruimere, nieuwe muren kreeg. Bij die aanleg werden het Noordenberg- en het Bergkwartier, dat in 1206 nog 'extra muros' lag, binnen de wallen getrokken en legde men de Nieuwstraat duidelijk in samenhang met de nieuwe stadsmuur en de daarin aangebrachte Noordenbergpoort aan. Met de 'individualisering' van het bezit binnen de immuniteit, werd de stad waarschijnlijk in de gelegenheid gesteld een doorbraak te maken van de huidige Kleine Poot naar de Stromarkt. Zo verbeterde de infrastructuur van de stad omdat er tussen beide 'bergen' via het tot dan toe gesloten territorium van de kerk een verbinding ontstond. Aan het

eind van de 14de eeuw bood de dode hoek aan de zijde van de kapel klaarblijkelijk voldoende ruimte voor de vestiging van diverse instellingen van de Moderne Devotie.

De bodemvondsten

Bij het onderzoek, dat in april en mei van dit jaar uitgevoerd werd door leden van de AWN afd. 18 onder begeleiding van H.A.J. Roetert Steenbruggen (AWN), B.J. Groenewoudt (ROB) en de prov. archeoloog A.D. Verlinde, kwam aan het licht dat zich onder de hal, gesitueerd in het centrale deel van het pand, een duidelijk gestratificeerde profielopbouw bevindt (afb. 6; de hierna genoemde cijfers tussen [ ] verwijzen naar de lagen op deze afbeelding), daterend van vóór ca. 1300 AD. Dit was een ongewone buitenkans omdat de meeste nog bestaande laat-middeleeuwse huizen in ons land een dergelijke profielopbouw missen, aangezien hetzij bij de bouw, hetzij in meer recente tijden het huis onderkelderd werd.

Het lagenpakket onder de proosdij, dat voorzover nu bekend, teruggaat tot de tweede helft van de 9de eeuw, is een rijke bron van informatie over de historie van deze plek, zowel over de periode vóór de bouw als over de vroegste fasen daarvan. De vondsten bestaan voornamelijk uit scherven en botten met daarnaast een aantal herkenbare ijzeren voorwerpen zoals een kantrechtbijl (afb. 7), een pijlpunt, een sleutel, enkele fragmenten van messen en hoefijzers en tientallen spijkers.

Het begin van de bewoning ter plaatse wordt aangegeven door een zestal scherven uit een dunne laag in het profiel direct op de ongeroerde grond, die bij elkaar gevoegd een reconstrueerbaar profiel van een miniatuurpot type Dorestad WIVa opleveren. Het baksel van de pot is tamelijk hard Badorf-achtig materiaal, lichtgeel met een lichtgrijze kern, vermoedelijk te plaatsen onder bakseltype W2 van Van Es en Verwers 1980.²⁸ (zie afb. 8)

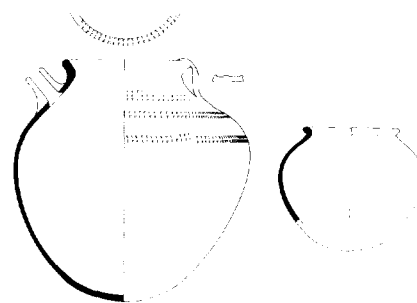
Hoewel het type WIV in Dorestad van ca. 750 tot ca. 850/900 voorkomt, geeft het hardere baksel al aan dat het beslist niet in de vroegste fase thuishoort. Een tweede indicatie voor een latere datering van deze pot en de laag waarin hij gevonden werd, is de ermee geassocieerde vondst van een wandscherf van egaal grijs, hardgebakken en enigzins ruwwandig aardewerk, versierd met een eenvoudig blokradstempel. Dit type aardewerk, dat in ons land nog slechts van enkele plaatsen bekend is, (Medemblik, Rheden, eerdere vondsten uit Deventer en mogelijk Rijnsburg²⁷, Assendelft en Abbeekinderen²⁸) en die in het Dorestadse keramiekspectrum – dat in de tweede helft van de negende eeuw eindigt – ontbreekt, is in het Duitse Rijnland op een aantal plaatsen in een min of meer gedateerde context aangetroffen, onder andere in Elten, Burg Broich, Duisburg²⁹ en Haus Meer (Büderich).³⁰ Van laatstgenoemde opgraving is

bekend, dat dit aardewerk zich bevond onder een bouwlaag, die dendrochronologisch in het jaar 1001 AD gedateerd werd.³¹ Een tiende-eeuwse datering voor deze keramiek mag tevens worden afgeleid uit de associaties waarmee het gevonden werd te Elten, Broich en Duisburg, ofschoon hier het bewijs zwakker is. Uit deze gegevens kan een datering voor de vroegste bewoning ter plaatse van de proosdij gedestilleerd worden, die zal liggen tussen ca. 850 en 950 AD.

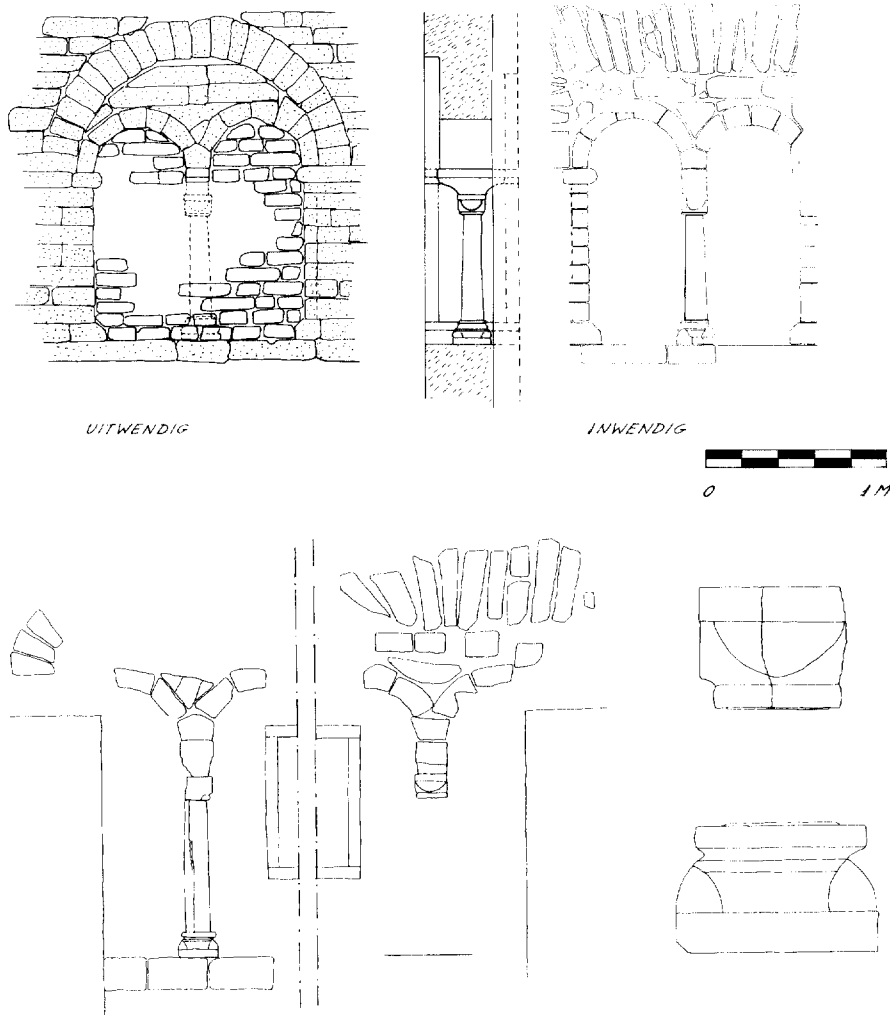
Van iets latere datum is de grote en diepe kuil [17]. Uit deze kuil kwam naast aardewerk en botmateriaal een aantal vondsten aan het licht dat wijst op een periode met intensieve ambachtelijke nijverheid. Nog sterker geldt dat voor de min of meer gelijktijdige laag [7]. Tientallen grote en kleine brokken ijzeroer en vloeislakken wijzen op ijzerindustrie die hier gevestigd was. Daarnaast geven de vondsten van verschillende fragmenten van weefgewichten en een smeltkroesje aan dat er respectievelijk tevens wevers en een edelsmid in de omgeving actief waren.

Kuil [17] wordt oversneden door de qua inhoud min of meer vergelijkbare laag [7]. In het keramiekspectrum treden tussen beide vondstlagen echter duidelijke verschillen op. Zo wordt het beeld in de stratigrafisch oudere kuil [17] gedomineerd door Badorf-producten (48 %) en zachtgebakken, grof gemagerde kogelpotten (30 %). Het Huneschans-achtige materiaal neemt daartussen met slechts 4 % een bescheiden positie in, terwijl momenteel nog niet nader te determineren gedraaid oxyderend gebakken aardewerk in 13 % van het materiaal aanwezig is.

Beslist anders is het beeld van laag [7]. De zachtgebakken, met grof gruis gemagerde kogelpotten zijn met 54 % het best vertegenwoordigd. Badorf is teruggevallen naar ca. 36 %, terwijl voor het eerst pingsdorf-achtige baksels met bijna 2 % op het toneel verschijnen. De overige 8 % bestaat uit afwijkend handgevoormd materiaal inclusief met schelpgruis gemagerde kogelpot (6 %) en een klein deel reliebandamfoor (2 %). Het is voor het eerst dat in Overijssel kogelpotmateriaal gemagerd met schelpgruis aangetroffen wordt.³²

8. Aardewerk: links een tuitpot type Dorestad W II uit de brandlaag; rechts kleine pot Dorestad type W IVa uit de eerste bewoningslaag, tek. J. Hulst, ROB Amersfoort.

9. Romaanse tweelichtvenster. A. Het meest westelijk exemplaar in de voorgevel, tek. M.E. Stades-Vischer en D.J. de Vries; B. restanten van twee romaanse vensters in de oostelijke kopgevel, tek. C.M.H. Martin R.U. Leiden.

De toename van kogelpotachtig materiaal en de afname van Badorf wijzen er, naast de stratigrafische ligging al op, dat laag [7] jonger is dan kuil [17]. Toch zullen kuil [17] en laag [7] elkaar qua datering ook weer niet al te veel ontlopen. Het sporadisch voorkomen van Huneschans- en reliëfbandamfoor aardewerk in combinatie met lichtgekleurd zachtbakkend 'Pingsdorf' materiaal wijst op een datering vóór het midden van de elfde eeuw. Kuil [17] doorsnijdt daarnaast de vondstarme laag [18], waaruit het randfragment van een laatkarolingische beker van ijsblauw glas stamt. Een datering van kuil [17] en laag [7] in de tweede helft van de tiende en de eerste helft van de elfde eeuw lijkt in dit stadium van het onderzoek nog het meest op zijn plaats. Aardig om op te merken is misschien nog de vondst van een dikwandig gebogen glasfragment in laag [7], dat op het eerste gezicht iets weg leek te hebben van een 18e eeuwse bolle wijnfles. Bij nader inzien lijkt het te gaan om een fragment van een glazen hanglamp, bekend uit de hoog-middeleeuwse iconografie, waarvan een goede

parallel enkele jaren geleden in Noord-Frankrijk gevonden werd.³³ De Noordfranse vondst wordt gedateerd tussen 700 en 900 AD.

Een plaatselijk tot tien centimeter dikke houtskoollaag dekt laag [7] af. Daarboven ligt een loopvlak c.q. vloerniveau uit de tweede helft van de 11de eeuw of de vroege 12de eeuw (laag [16]).

De brandlaag [5] leverde een nagenoeg compleet bewaard gebleven late Badorf-tuitpot (Dorestadtype W-II) op, ter hoogte van de buik uit elkaar geknapt als gevolg van de grote hitte, die met de brand gepaard ging. De pot is gemaakt in de bekende Badorf-traditie, maar met een aantal kenmerken dat wijst op een teloorgang van het pottenbakkers-ambacht. Zo is het rond de schouder lopende radstempelornament slordig aangebracht, de aanhechting van de tuit is rommelig uitgesmeerd over het radstempel, etc. De pot is gebakken in een oxyderende omgeving en de huid is potlood-grijs, op de breuk licht oranje-rood, bakseltype W10.³⁴ (zie afb. 8)

Ook als we naar het keramiek-spectrum

van laag [5] kijken kunnen we zien dat het pottenbakkerscentrum in Badorf op z'n retour is. Kogelpotbaksels voeren namelijk de boventoon (59 %), gevolgd door Badorf (21 %) en reliëfbandamfoor (10 %). De overgebleven 10 % wordt verdeeld tussen pingsdorffachtig materiaal en voorlopig niet nader te determineren aardewerk.

Op grond van deze samenstelling is het mogelijk laag [5] voorlopig rond het midden van de 11de eeuw te plaatsen. Een C-14 datering van een houtskoolmonster uit laag [5] wordt momenteel voorbereid. De houtskoollaag is voorlopig de eerste min of meer duidelijke aanwijzing voor een houten gebouw of een bouwswel met hout op deze plek. Hoe deze houten voorloper van de proosdij er uit heeft gezien weten we niet, al mogen we wel aannemen dat dit gebouw wanden van vlechtwerk, bestreken met zg. hutteleem, heeft gehad. Als het kleine paalgat [10] inderdaad bij deze bouwphase hoort, mogen we ons slechts een licht gefundeerd gebouw voorstellen. Overigens dient nog opgemerkt te worden dat zowel laag [7] als kuil [17] grote aantallen hutteleembrokken bevatte, zodat het er naar uit ziet, dat ook het verbrande gebouwtje één of meer voorlopers gehad heeft.

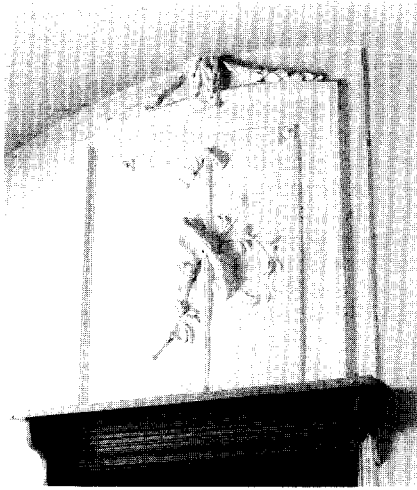
Na de brand werden de verkoolde restanten afgedekt met een laag schoon rivierzand; het zandlensje [6] vormt het laatste overblijfsel van deze 'schoonmaakoperatie'. Het weinige aardewerk uit laag [6] bestaat nog geheel uit kogelpot, Badorf en reliëfbandamfoor materiaal, zodat we mogen veronderstellen dat het aanbrengen van de afdeklaag niet al te lang na de brand gevolgd is.

Kort daarop werd de fundering gelegd voor de eerste tufstenen bouwphase, en daarmee belanden we bij een van de meest intrigerende perioden in de ontstaans-geschiedenis van de proosdij.

In profiel A kon worden waargenomen dat de insteek voor de oostelijke tufsteenmuur gegraven is vanuit laag [16], de laag boven de brandlaag.

10. Geprofileerd basement van trachiet, onder de gordelboog in de hal tijdens de opgraving, foto A.J. van der Wal RDMZ Zeist.

11. Stucwerk boven de deur in de voorkamer op de b.g., laat 18de-eeuws, foto A.J. van der Wal RDMZ Zeist.

12. Dichtgemetselde doorgang in de achtergevel op de eerste verdieping boven de hal, foto A.J. van der Wal RDMZ Zeist.

13. Sporen van het gewelf in de voorkamer op de eerste verdieping, foto A.J. van der Wal RDMZ Zeist.

Het aardewerk spectrum onder de fundering en op het diepste niveau van de insteek vertoont een opmerkelijke overeenkomst met dat uit laag [5] en laag [6]: 64 % kogelpot, ca. 7 % pingsdorffachtig aardewerk en voor het overige bakfels die op het oog ergens tussen laat-Badorf en pingsdorffachtig materiaal te plaatsen zijn.

De insteek voor de zuidelijke tufmuur is in een greppel of langwerpige kuil ingegraven, die getuige het uitspoelingslaagje op de bodem een relatief korte tijd open gelegen heeft. In de tweede helft van de 11de eeuw of de vroege 12de eeuw is deze greppel of kuil dichtgegooid met grote hoeveelheden afval – voornamelijk botten (waaronder zelfs een complete runderschedel!) en scherven – waarna, nog steeds in dezelfde relatief korte periode, de insteek voor de zuidelijke tufmuur aangelegd werd. De datering van het jongste materiaal in de insteek lijkt dus in een logisch verband te staan met de uit 1130 daterende balken hoger uit het gebouw.

De fundering geeft hetzelfde beeld te zien voor zowel de noord- zuid- en oostmuur: na het graven van een steile insteek werd er eerst een laag schoon zand aangebracht, vervolgens een laag veldkeien en daar weer bovenop twee lagen tufsteen. Bij het leggen van de veldkeien heeft een van de werklieden zijn kantrechtbijl verloren of weggeworpen: hij kwam onder lagen roest en zand weer puntgaaf te voorschijn op het restauratie-atelier van de ROB (afb. 7).

Boven de tweede laag tufsteen gebeurt er iets vreemds: er wordt namelijk een tweede insteek gegraven en een tweede fundering aangebracht, van keien, meest splinters trachiet, waarna de muur zich voortzet tot boven het maaiveld. Die tweede laag keien roept vragen op. Waarom zou men het nodig gevonden hebben een tweede funderingsbed aan te leggen? We kunnen hier enkele suggesties doen: De bouw kan even stilgelegd hebben, niet al te lang, maar

lang genoeg om een tweede start noodzakelijk te maken. Dat zich in die tweede laag veel afval van trachietsteen bevindt, kan er op wijzen dat die trachiet, althans voor de meer bijzondere onderdelen van het inwendige, ter plaatse werd gehakt. Het aanmaken van natuursteen liep meestal vooruit op de feitelijke bouw. Het afvalmateriaal kon men vervolgens nog net onder het maaiveld in de fundering verwerken, hoewel men de muren reeds massief in tufsteen metselde.³⁵ In de eerste helft van de 13de eeuw moet er een verbouwing hebben plaatsgevonden aan zowel de oost- als de westzijde van het gebouw, waarbij het nodig was om op die plaatsen opnieuw een diepe insteek te graven. Bij die verbouwing werd er over het oude woonniveau een nieuwe vloer van gestampte leem aangelegd. Vermoedelijk is deze renovatie in verband te brengen met de verandering van een open poortgebouw naar een gesloten kapel bij/onder de proosdij, waarbij ook de doorgang aan de westzijde werd aangepast.

Rond 1300, mogelijk na de stadsbrand van 1334, heeft er opnieuw een verbouwing plaatsgevonden, ditmaal voornamelijk aan de oostzijde en verband houdend met de lage kapel. Vermoedelijk kreeg het dak een nieuwe bedekking, bestaande uit groen en bruin geglazuurde daktegels³⁶. Misbakfels van dit soort daktegels werden in kuil [3] aangetroffen. Deze verbouwing werd eveneens afgesloten met de aanleg van een vloer, nu van 2,5 tot 3 cm dikke plavuizen.

De plavuizenvloer bleef relatief lang, gedurende de 14de en de 15de eeuw, in gebruik. Omstreeks 1500 of daarna vonden er opnieuw bouwwerkzaamheden plaats aan de oost- of kapelzijde toen er nog één travee werd toegevoegd. Waarschijnlijk is toen tevens de plavuizenvloer vervangen, want fragmenten ervan kwamen in de insteek, die bij deze bouwfase hoort [8], terecht. Jongere sporen behorende tot het bodemprofiel ontbreken, waarschijnlijk als gevolg

van een grootscheepse verbouwing, die na de alteratie van Deventer (1591) in de eerste helft van de 17de eeuw plaats had. Een 20-30 cm dikke laag puin- en sloopmateriaal (laag [2]) dekt vanaf dat moment de onderliggende lagen af en geeft aan dat de proosdij definitief in andere handen overgegaan is.

Beschrijving van het huidige gebouw

Voorgevel

Voor de beschrijving gaan we uit van de eerder genoemde indeling met een voor- en achterhuis, benaderd vanuit de voorgevel en toegang aan de Sandrasteeg. Hier is links (oftewel west) de zijde van de Stromarkt, rechts bevindt zich de voormalige kopgevel van de poort en daarachter het achterhuis. Langs de Sandrasteeg staat de natuurstenen voorgevel uit 1130 met jongere toevoegingen en reparaties in baksteen. De toegepaste natuursteensoorten trachiet en tufsteen hebben een vulcanische oorsprong en werden gedolven in respectievelijk het Zevengebergte en de Eifel in de omgeving van de Rijn.³⁷ De zachtere blokken gelige tufsteen zijn sterker verweerd dan de grotere blokken trachiet.³⁸ In het oppervlak van de grijs verweerde trachiet ziet men rechtehoekige putten als gevolg van het verwerken van de karakteristieke, maar minder weer- en vuurvast kristalline 'sanidien'. De onderste trachietblokken hebben een bol, nogal ruw oppervlak – een zogenaamde bossing – maar zijn langs de randen weer strak. In Nederland zijn dit soort blokken verder niet bekend, maar in Duitsland, zelfs tot in het Midden-Oosten komen ze voor. Deze 'Buckelquader' noemt men het meest karakteristieke kenmerk van de burchten en paleizen die ten tijde van de Duitse Staufische keizers zijn gebouwd.³⁹

Met uitzondering van de brede, 19de-eeuwse toegangsdeur is de begane grond zeer gesloten. Twee aanzetten van dagkanten aan trachietblokken, links in de voorgevel, wijzen mogelijk op een klein venster of een kijk spleet. Ook de verdieping was aan deze kant oorspronkelijk helemaal dicht. De drie vensters hier zijn niet ouder dan de vroege 19de eeuw. Daar boven en naast zijn in baksteen nog sporen te zien van oudere vensters. Links een later dichtgemetseld kloostervenster uit de late middeleeuwen, voorzien van twee duimblokjes, rechts een korfboog die niet verder teruggaat dan de eerste helft van de 17de eeuw.

Ter hoogte van de tweede verdieping zijn naast de twee 19de-eeuwse vensters sporen te zien van drie oorspronkelijke tufstenen exemplaren. Het dichtgemetselde venster links heeft nog de volle, oorspronkelijke omvang. Van de twee andere zijn slechts delen van de vensterboog zichtbaar. Onder de halve cirkelboog van het linker venster bevinden zich twee kleinere cirkelbogen die iets terugliggen. Die boogjes rusten in het

midden op een zuiltje van kalksinter dat aan de binnenkant bij het ontleisteren tevoorschijn is gekomen (afb. 9); het is een zogenaamd tweelichtvenster.

Op ooghoogte lijkt het alsof de voorgevel zich uitstrekt van de hoek bij de Stromarkt tot aan de knik in de Sandrasteeg. Uit het onderzoek blijkt inmiddels dat het pand oorspronkelijk minder breed was. Ter hoogte van de eerste verdieping ziet men rechts namelijk een reeks trachietblokken boven elkaar die een hoekverband vormen met een thans inpandige gevel die haaks op de Sandrasteeg staat de kopgevel. De grote blokken trachiet die op lager niveau verder naar rechts doorlopen, zijn hier in later tijd opgemetseld. Vermoedelijk komen ze van de zij- of achterkant. De latere verwerking valt af te lezen aan: de knik die dit stukje gevel maakt ten opzichte van de rest van de voorgevel, een andere, lichtgele voegmortel en scheuren en naden bij de aansluiting op het oude werk. Soortgelijke verschijnselen doen zich aan de linkerzijde voor. Het metselwerk met blokken tufsteen

gaat daar op de eerste en tweede verdieping niet verder door dan tot ruim twee meter vanaf de hoek. Onder dit punt zijn de blokken trachiet, zoals aan de rechter zijde, doorgescheurd, zijn de naden groter en ver raadt zich een her stapeling door de gele mortel. Het vermoeden dat de oude westelijke kopgevel meer naar rechts lag, werd bevestigd door tal van inwendige verticale scheuren op dit punt in de voor- en achtergevel en door de vondst van een fundering op veldkeien, twee meter onder de vloer. Die kopgevel lag in het verlengde van de gevel van Stromarkt 19, het Italiaanse restaurant 'La Fontana'. De gevel aan de straat heeft nu een breedte van een kleine veertien meter, oorspronkelijk was die echter ongeveer 9,5 meter. De naar voren stekende gepleisterde westgevel is op alle niveaus circa 40 cm dik en vermoedelijk in de tweede helft van de 16de eeuw gemetseld.

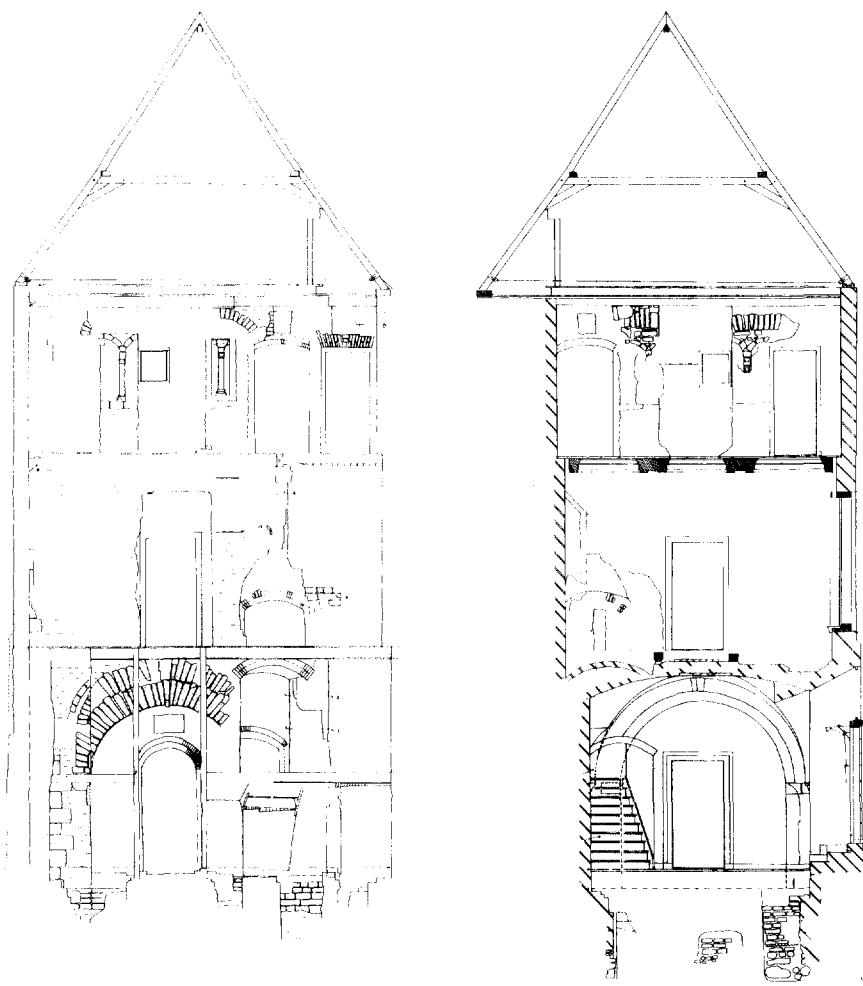
Het interieur, de begane grond

Wie vanaf de Sandrasteeg door de voordeur het pand betreedt, komt via een aantal treden ongeveer één meter onder de huidige straat. Dit is bij benadering ook het oudste vloerniveau in de middeleeuwen. De hal heeft een overwelfing met een kruisgraatgewelf van (gepleisterde) tufsteen dat begint op kraagsteentjes van trachiet. De steunpunten daaronder zijn ook van trachiet en beginnen op basementen met een kwartrond profiel van hetzelfde materiaal (afb. 10). De boogopening rechts naar het achterhuis heeft een klimmend tongewelf van tufsteen en markeert de oude dikte van de kopgevel op de begane grond, circa 1,7 meter!

De kamer links van de hal is ook overwelfd, thans in baksteen omdat dit grotere gewelf hoort bij de fase waarbij men de kopgevel in westelijke richting herbouwde. Het stucwerk op het gewelf en de muren is in een late Lodewijk XVI-stijl, mogelijk circa 1800, met attributen van de kunsten die hangen aan draperieën (afb. 11). Onder in de wandkast is een deel van een boog te zien die toegang gaf tot de kelder van het buurpand aan de Stromarkt.

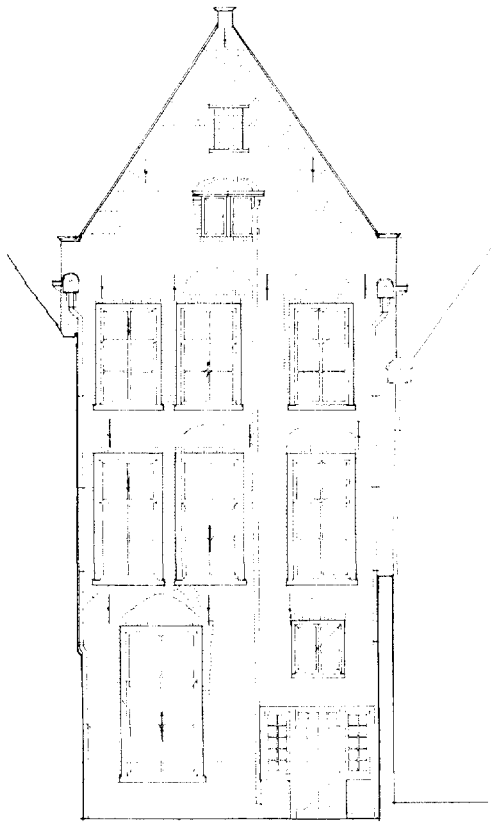
Eerste verdieping

In de achtergevel op de verdieping boven de hal tekende zich de enige oorspronkelijke opening op dit niveau af (afb. 12).⁴⁹ De deur met daarboven een strek in tufsteen kan een doorgang naar het naastgelegen gebouw zijn geweest of de oorspronkelijke toegang met een buitentrapp of een traphuis. In later tijd werd in de voormalige oostelijke kopgevel een toegang gemaakt vanuit een traphuis dat in het achterhuis tegen die gevel stond. Aan de binnenzijde heeft men de dikte van de tufstenen muren in de 18de en of 19de eeuw aanzienlijk gereduceerd door ze af te hakken. Gelukkig waren de tufstenen muren massief gemetseld, zodat wat er staat nog voldoende stevigheid bezit. Van de oorspronkelijke oostelijke kopgevel is aan de binnenkant ruim 40 centimeter weggehakt en aan de voormalige buitenzijde

14. Kopgevel: A. aanzicht van de voormalige buitenzijde, tek. M.E. Stades-Vischer Zeist; B. doorsnede met aanzicht van de binnenzijde (vanuit het westen), tek. J.L.M. van de Laar afd. Monumentenzorg gem. Deventer.

15. Achtergevel aan de zijde van de Proosdijpassage, tek. J.C.G. Kreek Diepenveen.

circa 18 centimeter. Wat de binnenzijde betreft, is dit effect goed af te lezen aan het cassettenplafond waarvan de zogenaamde strijk balk meer dan 40 centimeter uit de muur ligt (afb. 12). Op de verdieping bleef van de oorspronkelijke muurdikte van krap één meter slechts 28 centimeter over. Dat de voor- en achtergevel reeds in de 17de eeuw een gereduceerde dikte hadden, blijkt uit de wijze waarop het eerder genoemde cassettenplafond en de balken boven de tweede verdieping – daterend uit de tweede helft van de 17de eeuw – tegen die gevels aansluiten.

In de westelijke kamer op de verdieping heeft de achtergevel nog zijn oorspronkelijke dikte en meet de voorgevel nog ruim 75 centimeter.⁴¹ Achter het behang tekende zich tot verrassing van de bouwhistorici een tweevoudig bakstenen kruisgewelf af met daartussen een gordelboog (afb. 13). Die overwelfde ruimte noemt men in een inventaris uit 1592: 'up dat gewulffde kernercken baven die praeffstien capelle'.⁴² Hieruit blijkt dat kennelijk alle overwelfde ruimten op de begane grond tot de kapel van de proosdij gerekend werden.

Tweede verdieping

De geslotenheid die de lagere niveaus kenmerkt, ontbreekt hier. Vijf romaanse vensters kwamen aan het licht: drie in de voorgevel en twee in de kopgevel (afb. 14). De indeling van de achter- en de westelijke ge-

vel is onbekend, omdat die op dit niveau nu ontbreekt. Van de vijf vensters hebben er drie nog een zuiltje waarvan er één voor de restauratie al bekend was (zie ook afb. 9).⁴³ De onderdelen van de zuiltjes, dat wil zeggen de basementen, zuilschachten, kapitelen en kussenblokken (dekplaten) zijn vervaardigd uit kalksinter, een sediment dat in Duitsland uit de Romeinse waterleidingen werd gehaald. Het basement heeft een vierkante grondslag met op de hoeken vier knoppen tegen het bolle, cirkelvormige deel van de voet, de torus, dan een dunne holte, de trochilus en een tweede torus waar de zuil op rust. De zuil, die boven iets smaller is dan onder, draagt dan een teerling- of dobbelsteenkapieteel met halsring. Daarop rust een kussenblok waarop de twee kleine bogen rusten. Dit kussenblok heeft geen vierkante maar een rechthoekige grondslag, zodanig dat de boogjes aan de buiten- en binnenzijde ruim uitstaken ten opzichte van de zuil. De huidige muurdikte op de tweede verdieping is iets meer dan dertig centimeter. Rekening houdend met afhakkingen aan de binnen- en buitenzijde moesten de muren hier minimaal 50 centimeter dik zijn geweest. Opmerkelijk is, dat de vensters inwendig niet door een rondboog maar door een strek worden gedekt. Vermoedelijk bevonden de vensters zich inwendig in een rechthoekige nis.

Achterhuis

Achtergevel

Het achterhuis is iets breder dan het natuurstenen voorhuis en heeft aan de zijde van de Proosdijpassage een tuitgevel met vlechtingen (afb. 15). In de top zijn 17de-eeuwse vensters te zien: een enkelvoudige opening met een oorspronkelijk glas-in-lood paneel en daaronder een natuurstenen tweelichtvenster met een korfbog. Op lager niveau's zijn in de 19de eeuw grote vensters geplaatst, hier en daar oudere korfbogen. Boven en naast het venster op de begane grond zijn sporen van een spitsboog te zien met een formaat baksteen dat aanzienlijk groter is dan boven in de geveltop. De deur in de vorm van een melkmeisje dateert uit de 17de eeuw.

Inwendig

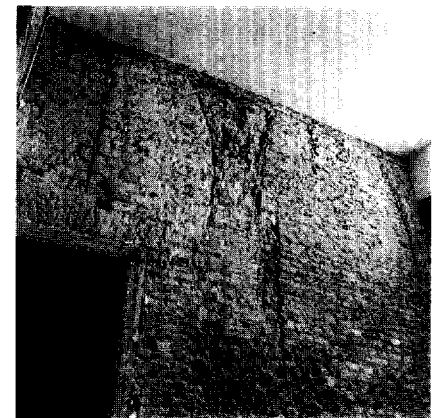
De grenen balken boven de verdiepingen liggen op eiken consoles met een eenvoudig ojief-profiel waarvan er enkele bewaard zijn. De vloeren zullen met het bovenste deel van de achtergevel en de korfbogen dateren uit de eerste helft van de 17de eeuw, vermoedelijk in het tweede kwart toen dit voormalige kerkelijke bezit – zoals soortgelijke goederen – aan particulieren werd verkocht.

Vooral dankzij het archeologische onderzoek kwamen op de begane grond in het achterhuis sporen tevoorschijn van aanbouwen die lager waren dan het natuurstenen voorhuis. We kunnen de sporen van die

aanbouwen niet hoger volgen dan tot op de verdieping van het achterhuis. Eventuele informatie over de bedakingen van die aanbouwen ontbreekt, omdat de kopgevel van het hoofdhuus aan deze zijde zo'n twintig centimeter werd afgehaakt.

Op de plattegrond, ter plaatse van de inwendige scheidingmuur bevindt zich een ca. 75 cm brede en 3,8 meter lange tufstenen funderingsmuur die pal naast de poortdoorgang haaks op de kopgevel staat. Het bijbehorende gebouwtje was de eerder genoemde aanbouw of trapopgang, dateerbaar in de tweede helft van de 12de, of in het begin van de 13de eeuw.

Met gebruikmaking van de voornoemde haakse muur van tufsteen werd er tegen de poortdoorgang een zes meter diepe en een kleine vijf meter brede kapel gezet die was gewijd aan Bonifatius: 'Ook was daer aengehegt eene Kappel, der Proosten Kappel genoemd, den heiligen Bonifacius toegewijdt...'.⁴⁴ De muren waren van baksteen in de vorm van twee schillen waartussen brokken tufsteen waren verwerkt. Het formaat van de bakstenen en een scherf in de mortel dateren dit muurwerk in de 13de eeuw, toen bakstenen in Deventer algemeen toegepast werden. De kapel had twee kruisgewelven die zich aftekenden in de langsgelvels waarvan er één als een stukje binnenmuur bewaard is (afb. 16). De ruimte tussen die langsgelvels was inwendig niet breder dan 3,3 meter. Omdat de overwelfing de neiging had de muren weg te drukken, kregen de buitenhoeken van de aanbouw overhoekse steunberen. Eén daarvan tekende zich buiten de voornoemde scheidingmuur af in de ondergrond (afb. 4). In de late middeleeuwen kreeg die kapel een uitbreiding van één travee met een kruisgewelf en werd de oude eindgevel gesloopt. In de onderkant van de huidige achtergevel is de jongste eindgevel van de kapel opgenomen; de uitwendig zichtbare delen van een spitsboog horen bij het gewelf, een venster of een doorgang.

16. Afdrukken van kruisgewelven in de tussenmuur op de b.g. in het achterhuis; aanzicht in noordelijke richting met links nog een fragment van de eerste tufstenen aanbouw. foto A.J. van der Wal RDMZ Zeist.

Noten

- 1 A.C.F. Koch, Stroomgoden en reispatronen. 1200 jaar oeververbinding bij Deventer, Deventer 1972 en T.A. Spitzers, 'De ontwikkeling van Deventer als kerkelijke vestigingsplaats tot aan de bouw van de zogenaemde Bernoldkerk', in: A.J.J. Mekking (ed.), De grote of Lebuinuskerk te Deventer, Utrecht/Zutphen 1992, 11-28.
- 2 Zij zijn verbonden aan de Rijksuniversiteiten van Leiden en Groningen, afd. Monumentenzorg van de gemeente Deventer, de Stichting Bouwhistorie Nederland (SBN), de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB), waarbij de Archeologische Werkgemeenschap Nederland, afdeling 18 (AWN) en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) voor de coördinatie zorgden.
- 3 Het dendrochronologisch onderzoek werd uitgevoerd door H. Tisje te Neu-Isenburg en D.J. de Vries (RDMZ) en behelst het dateren van hout aan de hand van de jaarringen. De mortelanalyse, om te zien welk metselwerk bij elkaar hoort, vond plaats bij de firma's Rockview en Koning & Bienfait te Amsterdam. De firma De Waal te Hattem tekende voor de fotogrammetrie.
- 4 Botine Koopmans, Lofen een elfde-eeuws paleis in Utrecht, Utrecht 1989, 10-17.
- 5 A.F.E. Kipp, 'Wed 5-7 (-9)'. De Timmerwerf, nr. 2, 1976, 11-17 met een latere historische datering van M.W.J. de Bruijn.
- 6 XIII A?, zie E.H. ter Kuile, Het kwartier van Zutphen. De monumenten geschiedenis en kunst, 's-Gravenhage 1958, 262.
- 7 Iets meer verstoep is ook een opgaande muur van tufsteen, wellicht nog 11de eeuws en de zijmuur van het Pand Polstraat 43; beide hebben/hadden een fundering met horizontale, vijfkanthoekige blokken basalt.
- 8 E.H. ter Kuile, Zuid-Salland. De monumenten van geschiedenis en kunst, 's-Gravenhage 1964, 83.
- 9 Walter Hotz, Pfälzen und Burgen der Stauferzeit, Darmstadt 1981, 12, 20-21.
- 10 R. Stenvert, 'De materiële resten van het Romaanse oxaal in de St.-Lebuinuskerk te Deventer', in: Van Beek en land en mensenhands, Utrecht 1985, 180-202 m.n 192.
- 11 Walram Schmitz, Das 'Romanische Haus' in Bad Münstereifel, informatieblad beschikbaar gesteld door architect Johans Kreek; zie ook: Anita Wiedenau, Romanischer Wohnbau im Rheinland, Köln 1979, 431-434.
- 12 Boven de westelijke kamer op de verdieping als raveelbalk van de schouw in een ruwe, vuurhouten balklaag die achter een neo-barok stucplafond was weggewerkt en als opvulling van oudere trapgaten tegen de oostelijke kopgevel toen de huidige steektrappen werden geplaatst.
- 13 De trapraveelbalk boven de 1e verdieping in het achterhuis en de twee balken daarnaast in het oude trapgat; de raveelbalk van de westelijke kamer op de eerste verdieping in het voorhuis.
- 14 Omdat de zuiltjes van kalksinter op de tweede verdieping zo sterk lijken op die van Münstereifel (ca. 1167) moeten we met een zekere marge rekening houden.
- 15 Vergelijk met de zgn. 'Turmhof' in Friesdorf bij Bonn, in: Wiedenau (noot 11), Tafel XIII.
- 16 Richard Strobel, 'Turm- und Haustypen in Regensburg', in: Jahrbuch für Hausforschung 16(1975), 53-76, m.n 64.
- 17 Gerhard Dumbar, Het kerkelijk en wereldlijk Deventer I, Deventer 1723, 315-316 (noot).
- 18 W.A. van Es en W.J.H. Verwers, 'Karolingisch draaischijf-aardewerk uit Deventer', in: Van Beek en land en mensenhands, Utrecht 1985, 22-40.
- 19 Mogelijk maakten deze begravingen deel uit van een karolingisch grafveld dat zich ten noordoosten van de Assenstraat uitstrekte. Zie T.A. Spitzers, 'De ontwikkeling van Deventer als kerkelijke vestigingsplaats tot aan de bouw van de zogenaamde Bernoldkerk', in: A.J.J. Mekking (ed.), De Grote of Lebuinuskerk te Deventer, Utrecht/Zutphen 1992, 13-14.
- 20 Wanneer men door de poort heen haaks op de Assenstraat/ Sandrasteeg een lijn uitzet, komt men enerzijds uit bij de voormalige bisschopshof op de Nieuwe Markt en anderzijds in de Striksteeg en de Duivengang. Deze lijn ligt tussen de Engestraat en de Lange Bisschopstraat en loopt daaraan evenwijdig.
- 21 Dumbar, (noot 17), 240-241.
- 22 Spitzers (noot 1), 18.
- 23 G. ter Kuile, Oorkondenboek van Overijssel I, Zwolle 1953, nr. 47 en 48, waarvan de eerste vals is.
- 24 Helaas kennen we zijn achternaam niet, zie Ter Kuile (noot 23), nr. 52 en Dumbar (noot 17), 320; de vermeldingen dateren van 1129 en 1133.
- 25 Graven, het middeleeuwse woord voor gracht en Stromarkt heetten tot in de 17de eeuw Engestraat. In een 17de-eeuwse verkoopakte wordt de plaats van een huis aan de noordzijde van de huidige Graven vlak bij de Nieuwe Markt omschreven als 'staande in de Engestraat, op de Graven'. G.A. Deventer, Renuntiatiën 1636-43, R.A. 134F, 471 (19 juni 1641).
- 26 W.A. van Es en W.J.H. Verwers., 'Excavations at Dorestad 1. The Harbour: Hoogstraat 1', Nederlandse Oudheden 9, Amersfoort 1980, 87-89.
- 27 T. A. Spitzers, 'Port-of-trade' of vroege stad? De nederzettingsgeschiedenis van Deventer in de vroege middeleeuwen archeologisch en historisch bekeken, 97-98 (ongepubliceerde doctoraal-scriptie 1990).
- 28 Assendelft (NH): zie J.C. Besteman & A.J. Guiran, 'De middeleeuwse bewoningsgeschiedenis van Noord-Holland boven het IJ en de ontginning van de veengebieden. Opgravingen in Assendelft in perspectief', in: Rotterdam Papers V, A contribution to prehistoric, roman and medieval archaeology. Rotterdam 1986, 196, afb. 12, noot 70 (hier ten onrechte als kogelpotachtig aardewerk betiteld); Abbekinderen (Zuid-Beveland): zie J.A. Trimpe Burger, 'Onderzoekingen in vluchtbergen Zeeland', in: Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek VII, Amersfoort 1956, 137, afb. 20.3.
- 29 G. Tromnau, 1979: 'Fortführung der Ausgrabung eines mittelalterlichen Töpferofens in Duisburg', in: Das Rheinische Landesmuseum Bonn, Sonderheft Ausgrabungen im Rheinland 1978, 253-257.
- 30 W. Janssen en M. Müller-Wille, 'Das Fundmaterial der Grabungen 1962-1964 auf der Niederungsburg bei Haus Meer', in: Rheinische Ausgrabungen 1, Köln 1968, 56-80.
- 31 E. Hollstein, 'Jahrringchronologische Untersuchung von Holzproben aus der Motte bei Haus Meer', in: Rheinische Ausgrabungen 1, Köln 1968, 92-96.
- 32 Pers. mededeling A.D. Verlinde (ROB).
- 33 Fr. Gentili, 'L'éclairage domestique', in: J. Cuisenier & R. Guadagnin (eds.), Un village au temps de Charlemagne. Moines et paysans de l'abbaye de Saint-Denis du VIIIe siècle à l'an Mil, Paris 1988, 271-272, cat. 268, afb. op p. 19.
- 34 Persoonlijke mededeling W.J.H. Verwers (ROB Amersfoort).
- 35 Deze laatste, logische suggestie komt van Roetert Steenbruggen.
- 36 Dergelijke daktegels zijn uitermate zeldzaam in Overijssel en tot nu toe alleen aangetroffen bij de opgraving van kasteel Voorst. (pers. mededeling A.D. Verlinde, ROB)
- 37 Algemene informatie over natuursteen is te vinden in: A. Slinger, H. Janse en G. Berends, Natuursteen in monumenten. Zeist 1980, 18-35 (2de druk 1982).
- 38 De broodjes tufsteen kunnen 50 tot 75 centimeter lang zijn met een dikte van circa elf centimeter. De blokken trachiet kunnen ook wel 60 centimeter lang zijn, maar maten van 40 en 50 komen vaker voor, terwijl de dikte gemiddeld ruim 30 centimeter bedraagt.
- 39 W. Hotz, Pfälzen und Burgen der Stauferzeit, Darmstadt 1981, 20-21.
- 40 Die deur had aan de huidige binnenzijde een aanslag in de vorm van een groot blok tufsteen rechts en twee duimblokken links. Over afsluitmiddelen of over eventuele sluitbomen weten we niets, omdat het binnenvlak van de muur hier zo'n 25 centimeter is afgehakt.
- 41 Waarin een jongere, halfsteens bakstenen klamp is inbegrepen.
- 42 G.A. Deventer, 'Republiek I', inv. nr. 271, 140r e.v.
- 43 Ter Kuile (noot 8), 83 en afb. 255. In de jaren '50 is het betreffende zuiltje opnieuw bevestigd in een nisje. Bij de huidige restauratie bleek die montage niet geheel correct te zijn omdat er is geschoven met de onderdelen. Thans moet ook dit zuiltje weer op de juiste plaats staan.
- 44 Gerard Dumbar (noot 17), 316.